

Äkta makars arbete och ansvar

Äktenskapet betraktades alltså som ett samhällsfundament. Det länkade samman män och kvinnor i par som bildade hushåll som i sin tur utgjorde grundenheter i såväl ekonomin som i den sociala, politiska och moraliska ordningen. Men det räckte inte att folk gifte sig. För att verka för samhällets bästa behövde makarna också skapa väl fungerande äktenskap, kunna försörja sina familjer och uppfostra barnen väl. Det här kapitlet handlar om hur makarnas arbete och ansvar diskuterades och eftersom det framför allt kommer upp i rådgivningslitteratur, pamfletter och tidskriftsartiklar bygger analyserna främst på de texttyperna. Det är män ur de övre sociala skikten som kommer till tals och de skriver huvudsakligen om kvinnor i samma sociala skikt.

De texter som undersöks här har studerats tidigare, men från delvis andra frågeställningar. De senaste verken som utgår från texter och frågeställningar som delvis överlappar mina är Leif Runefelts bok *Att hasta mot undergången* från 2015 och Agneta Helmius avhandling *Mode och hushåll* från 2022. Runefelts arbete har utgångspunkter, metoder och i viss mån även resultat som liknar mina, men han sätter relationen mellan konsumtion och samhällsordning i fokus medan jag undersöker förhållandet mellan äktenskap och samhällsordning. Debatten om lyx och konsumtion flätades ofta samman med frågor om äktenskap och vice versa. Runefelt konstaterar att män ansågs rädda för ”en tids- och pengaödande hustru”, en rädsla som riskerade att avhålla dem från att gifta sig. Kvinnans oförnuftiga konsumtion kunde alltså ses som ett befolkningspolitiskt problem. Mot fjollans, sprätthökens och behagfullhetens retorik stod, enligt Runefelt, det han

betecknar som ”den gammaltestamentliga sparsamhetens retorik”. I den tecknades ett hustruideal med Ordspråksboken i Bibeln som förlaga, karaktäriserat av sparsamhet och flitigt arbete med hushålllets förvaltning och drift. Runefelt beskriver också den behagfulla kvinnan som ett viktigt, men omtvistat, ideal och sprätthöken som en figur som aktualiserade negativ manlig konsumtion.²⁵⁶

Agneta Helmius studerar delvis samma texter som jag (och Runefelt) men fokuserar på en kortare period, cirka 1730 till 1770, och går djupare in på några enskilda debatter. Hennes frågor handlar om vilken betydelse de nya medierna (små- och veckoskrifter) hade för formandet av en modern kultur och ”hur nya moderna identiteter och sociala relationer skrevs fram och förändrades”. Centrala frågor är hur samtidens förändringar åskådliggjordes i könskodade termer och hur kön omförhandlades.²⁵⁷ Hon menar att de frihetstida små- och veckoskrifterna öppnade en ny förväntningshorisont mot moderniteten. I denna process marginaliserades hushållet som metafor för samhället och ersattes av framåtriktad manligt kodad politik och kvinnligt kodad konsumtion.²⁵⁸ Jämfört med Helmius analyserar jag ett bredare urval av texter från flera olika genrer och en längre period, men vi intresserar oss båda för hur mäns och kvinnors dygder och laster beskrevs och hur det förhöll sig till samhällsordningen i stort.

Det som följer är en beskrivning och analys av hur de övre sociala skiktens arbets- och ansvarsområden beskrevs i rådgivningslitteratur, pamfletter och tidskriftsartiklar kring sekelskiftet 1800. Syftet är att identifiera och diskutera normer och föreställningar om hur män och kvinnor skulle leva i sina äktenskap. I det första avsnittet ges en översiktlig, kvantitativ bild av vilka sysslor som förekom i ett urval av texterna, vilka kön de kopplades samman med och inom vilka områden sysslorna låg. Där används den metod och de kategorier av sysslor som utvecklats inom projektet ”Gender and Work” (GaW).

Från den kvantitativa översikten övergår jag till en mer ingående och kvalitativ analys. De styrande frågorna i resten av kapitlet är: Hur utmålades den ideala mannen och kvinnan i samhällsdebatten? Vilka arbetsuppgifter och ansvarsområden tillskrevs de? De besvaras först i två avsnitt som tar upp manliga och kvinnliga idealbilder och

sedan i två avsnitt om deras motsatser. Efter ett avsnitt som handlar om hur ansvaret för könens agerande diskuterades, avslutas kapitlet med en sammanfattning och diskussion om vilka normer och föreställningar som spreds i de analyserade texterna.

Sysslor och arbetsområden

Syftet med detta inledande avsnitt är att ge en kvantitativ översikt och analys av det som sades om mäns och kvinnors arbete och ansvar i samhällsdebatten. Av den anledningen har jag samlat och sammanställt alla konkreta uppgifter om kvinnors och mäns sysslor i ett urval av de samhällsdebatterande texterna.²⁵⁹ Jag har utgått ifrån verbmetoden (se nedan), utvecklad inom GaW-projektet, och samlat informationen i en databas.

Det innebär att jag identifierat och samlat in konkreta uppgifter om vad män och kvinnor sades arbeta med, med utgångspunkt i GaW:s breda definition av arbete: aktiviteter som människor utförde för att försörja sig. Därmed ingår såväl betalt som obetalt arbete, arbete för en arbetsgivare och arbete som skedde för den egna försörjningen.²⁶⁰ Vad någon gör uttrycks vanligen med verb – någon uppfostrar barn, idkar handel eller tvättar kläder – och det är sådana verbfraser som utgör kärnan i min databas, liksom i databasen "Gender and Work" (härefter kallad GaW-databasen). Därutöver har jag noterat vilka som utförde sysslorna.²⁶¹

Båda databaserna samlar alltså uppgifter om arbetspraktiker, men med väsentliga skillnader. GaW-databasen bygger huvudsakligen på information från domböcker, men även från räkenskaper, dagböcker och suppliker.²⁶² I domböcker framkommer uppgifter om arbetspraktiker ibland i förbigående. Ett brott kan ha skett medan någon vallade kor, vilket gör att själva arbetsaktiviteten omnämns i domboken. I andra typer av rättsfall kunde försörjningsaktiviteten vara själva skälet till noteringen, som när någon huggit ved trots att det var förbjudet. I räkenskaper hämtas uppgifter om arbete, framför allt i lönelistor och kvitton på betalningar för utfört arbete. I dagböcker berättas ofta om sysslor som utförts i dagboksskrivarens

närhet.²⁶³ I GaW-databasen är alla arbetspraktikerna också kopplade till en individ som utför uppgiften. Denna behöver inte vara nämnd vid namn, men det måste finnas en, eller flera, konkreta utförare av en aktivitet för att den ska registreras. På detta sätt ger innehållet i GaW-databasen en helt unik bild av arbetspraktiker och en god inblick i vad olika grupper av människor faktiskt sysslade med i det tidigmoderna samhället.²⁶⁴

I de texttyper som studeras här kopplas sysslorna, till skillnad från i GaW-databasens källor, nästan aldrig till en konkret person, utan till kategorier eller fiktiva figurer.²⁶⁵ Texterna beskriver vad fruntimmer, mödrar, makar och fäder gör eller bör göra. Ibland används mer specifika termer, som en flicka från landet, en "petit maitre" eller gamla gummor, och i vissa sammanhang används fiktiva figurer med namn, som Cloris eller Crassus, för att representera ett kön eller en annan mer begränsad kategori. En annan viktig skillnad jämfört med källorna i GaW-databasen är att de genrer som undersöks här ofta värderar sysslor. De lyfter fram att somliga sysslor är ovärdiga för vissa grupper, andra hedrande, de anger att vissa göromål bör utföras av vissa kategorier av människor, andra inte. Texterna kan ha karaktären av sakliga beskrivningar av konkreta förhållanden men deras syfte är att påverka just dessa förhållanden vilket gör dem olämpliga som källor till hur arbete och ansvar verkligen fördelades, men lämpliga för att studera normer och föreställningar om mäns och kvinnors arbete och ansvar. Samtidigt är ju beskrivningarna inte frikopplade från hur verkligheten såg ut, utan bör betraktas som en sorts kommentarer till samtidens förhållanden, ofta till sådant som debattörerna uppfattade som problematiskt.

När GaW-gruppen redovisar sin forskning delas arbetspraktikerna ofta in i sexton kategorier/arbetsområden. Det möjliggör jämförelser med tidigare forskning, men framför allt används kategorierna för att göra jämförelser inom det material som samlats in, exempelvis mellan olika tidsperioder eller källtyper.²⁶⁶ Följande översikter, jämförelser och analyser bygger på de knappt sjuhundra verbfraser jag samlat in ur de samhällsdebatterande texterna. De har delats in i samma kategorier som används i GaW-databasen så att de mönster jag finner

ÄKTA MAKARS ARBETE OCH ANSVAR

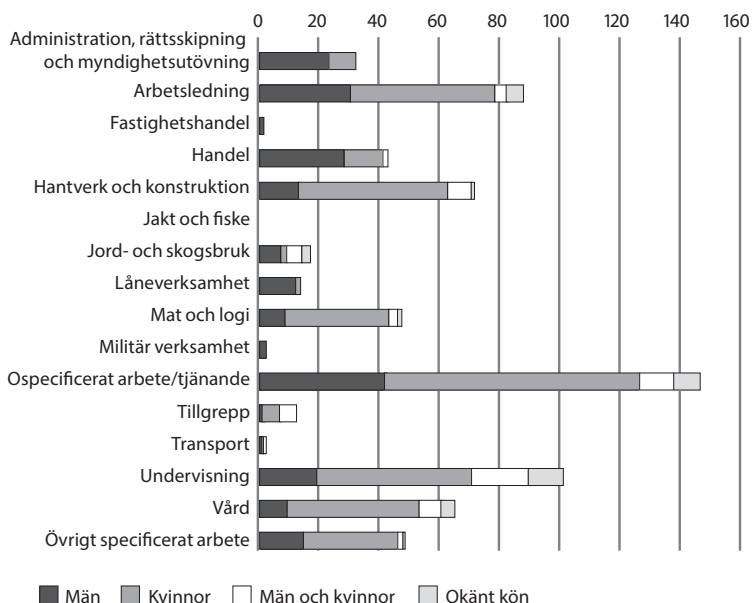

Diagram 3:1. Aktiviteter fördelade på kön och kategorier (N=696).

här kan jämföras med de mönster GaW-gruppen funnit i mäns och kvinnors arbetspraktiker. För jämförelsen används en deldatabas i GaW (GaW2-databasen) som bygger på källor från Västmanland 1720–1880.²⁶⁷ Analysen ger endast en översiktlig bild av innehållet i debatten och siffrorna kan inte användas för att dra några slutsatser på detaljnivå.

Den mest uppenbara skillnaden är att kvinnors aktiviteter var avsevärt mer synliga i samhällsdebatten än i de källor som studeras inom GaW. Aktiviteterna fördelar sig enligt följande: 392 utfördes av kvinnor (56 procent), 190 av män (27 procent), 73 av kvinnor och män tillsammans (11 procent) och 41 av okänt/ospecificerat kön (6 procent). Det kan jämföras med att kvinnor utförde ungefär 20 procent av aktiviteterna i GaW2-databasen.²⁶⁸ Att kvinnors arbete och ansvar var så kvantitativt framträdande visar att det främst var kvinnors sysslor och ansvar som problematiserades och diskuterades i den typ av texter som studeras här.

Diagram 3:1 visar aktiviteterna, indelade i kategorier. De största är ospecificerat arbete/tjänande²⁶⁹, undervisning och arbetsledning. I texterna beskrevs alltså makarnas arbete och ansvar ofta i termer av vagt beskrivna sysslor (som att göra sitt kall, sköta sitt hushåll eller tjäna), undervisning (oftast att uppfostra barn), samt arbetsledning.

I kategorin ospecificerat arbete är de flesta aktiviteterna av två slag.²⁷⁰ För det första finns här verbfraser av typen ”försörja hustru och barn”, ”dra penningar i huset”, ”tjäna” och ”sköta förrättningar”, det vill säga beskrivningar av ett ospecificerat arbete som bidrog till försörjningen. Kvinnor och män utförde ungefär lika stor andel av dessa sysslor.²⁷¹ För män beskrevs detta ofta i termer av att de skötte sitt kall, ägnade tid åt sitt yrke och drog försorg om sig själva, och sina hustrur och barn. Kvinnors ospecificerade arbete kunde beskrivas på liknande sätt, som när Kryger i *Den förnuftige fritänkaren* från 1767 skrev ”[v]i hava flera näringar, som bäst kunde skötas av fruntimmer”, men kvinnors sysslor i denna kategori kunde också beskrivas som att de tjänade i andras hushåll eller gjorde andra icke-specificerade inkomstgenererande sysslor.²⁷² För det andra fylls denna kategori av verbfraser som beskriver ospecificerat hushållsarbete, sådana som ”förestå hushåll”, ”vara husbonde” och ”göra hushållssysslor”. Kvinnor stod för mer än fyra femtedelar av de aktiviteterna.²⁷³ När mäns och kvinnors arbete beskrevs i dessa vaga och allmänna termer var deras roller alltså relativt tydliga: män skulle försörja sina hushåll medan kvinnor skulle arbeta i hushållen. Det var dock ingen exkluderande uppdelning. Även kvinnor förväntades arbeta för sin och hushållets försörjning och männen kunde verka i hushållen.

Nästa kategori med många aktiviteter är undervisning. Flertalet av kategorins verbfraser handlade om att uppfostra barn. Ungefär hälften utfördes av kvinnor, en femtedel av män och en annan femtedel av föräldrarna – män och kvinnor – tillsammans.²⁷⁴ Ofta användes allmänna termer som att ”uppfostra barn”, men det kunde också uttryckas mer specifikt som att undervisa i hushållning, lära döttrar att sy eller att be tillsammans med barn och tjänstefolk. Här finns också en del för denna tid ganska radikala förslag. I en diskussion om kvinnors näringsfrihet på 1790-talet framfördes exempelvis ett

förslag om att hantverkardöttrar skulle läras upp i fädernas yrken. Hantverkarna skulle ”undervisa dem i sin hantering, till dess de kan bli mästarinnor”.²⁷⁵

Arbetsledning är nästa stora kategori. Den innefattar sådant som att ”styra tjänstefolk”, ”skaffa kammarjungfru”, ”låta tjänstehjon vila” och ”vara herre i sitt hus” och de aktiviteterna utfördes av båda könen, men framför allt av kvinnor.²⁷⁶ I kategorin vård, som dominerades av kvinnor, handlade många aktiviteter om vård av barn, inklusive amning, men här fanns också exempel på att hustrur skulle ta hand om ålderstigna makar eller andra släktingar. Från en diskussion om lämpliga sysslor för kvinnor kommer också en rad aktiviteter inom det medicinska fältet, utförda av både män och kvinnor. I kategorin övrigt specificerat arbete återfinns mer arbetsuppgifter som inte har en självklar plats i andra kategorier, som att städa, vara värdinna eller hjälpa till med prästsysslor.²⁷⁷ Där finns ett drygt tiotal exempel på aktiviteter, utförda av kvinnor, av typen ”behaga make” och stilla deras ”av allmänna göromål stundom upprörda sinnen och ingjuta lugn, tröst och rådighet i våra själar”.²⁷⁸

Vidare kan man se hur respektive köns aktiviteter fördelar sig mellan de olika kategorierna, det vill säga hur könens repertoarer av sysslor såg ut i de rådgivningstexter, pamfletter och tidningsartiklar som undersökts. De jämförs här med motsvarande repertoarer i GaW2-databasen.²⁷⁹

Tabellen visar att störst andelar av de aktiviteter som tillskrevs män i de tryckta texterna finns i kategorierna ospecificerat arbete, arbetsledning, administrativt arbete och undervisning. För kvinnors del dominerar ospecificerat arbete, undervisning, hantverk, arbetsledning och vård. Detta kan jämföras med de siffror som finns tillgängliga i GaW2-projektets databas för Västmanland 1720–1880. Där dominerar för männens del administrativt arbete, handel, jord- och skogsbruk samt transport. För kvinnors del finns flest aktiviteter i kategorierna handel, jord- och skogsbruk och mat och logi. I korthet skulle man kunna säga att män, i de texter som studeras här, i första hand uppmanas att försörja sina hushåll genom arbete av olika slag. Rimligtvis bör det ha kunnat ske genom den typen av mer specificer-

Tabell 3:1. Arbetsaktiviteter efter kön i samhällsdebatten 1750–1830 och i databasen GaW2 1720–1880, procentuell fördelning inom könen.

Arbetskategorier	Män i samhällsdebatt % (N=190)	Män i GaW2-databasen % (N=14 824)	Kvinnor i samhällsdebatt % (N=392)	Kvinnor i GaW2-databasen % (N=3528)
Administration m.m.	12	15	2	4
Arbetsledning	16	5	12	5
Fastighetshandel	0	2	0	3
Handel	1	15	7	20
Hantverk, konstruktion	7	13	13	5
Jakt o. fiske	0	1	0	0
Jord- o. skogsbruk	4	14	1	13
Låneverksamhet	7	4	0	7
Mat o. logi	5	4	9	11
Militär verksamhet	1	1	0	0
Ospecificerat arbete	22	4	22	9
Tillgrepp	1	4	2	3
Transport	1	10	0	5
Undervisning	10	3	13	1
Vård	5	2	11	6
Övrigt specificerat arbete	8	4	8	8
SUMMA	100	100	100	100

Källa: Bilaga 1 och Lindström et al. (under utgivning), tabell 3: 6.

rade arbetspraktiker – administration, handel, jord- och skogsbruk etcetera – som syns i domböckerna. Det som för männens del inte synliggörs i de källor som finns i GaW2-databasen, trots att det betonas i det mer normativa materialet, är framför allt deras engagemang i barnens uppfostran och i arbetsledning. Även för kvinnors del kan man tänka sig att det ospecificerade arbetet i de tryckta texterna skulle kunna uppfyllas av bland annat handel, som har en mycket högre andel i GaW2-databasen. I de vaga beskrivningarna som tillskrevs kvinnor, som att sköta den inre hushållningen och förvalta hushåll, kunde sannolikt både inköp och försäljning ingå. De stora

skillnaderna mellan texttyperna beror också på att uppgifterna om sysslor i de tryckta texterna i huvudsak rör de sociala mellan- och överskikten, medan GaW2-databasens källor huvudsakligen beskriver arbetspraktiker i allmog.

Sammanfattningsvis visar denna inledande översikt och jämförelse att kvinnors sysslor och ansvar synliggjordes mycket mer i samhällsdebatten än i de källtyper som byggt upp GaW2-databasen. Ett skäl är att kvinnor ofta adresserades i rådgivningsgenren, ett annat att debatten om kvinnors näringsfrihet ingår i mitt urval. De mönster som finns vad gäller kön, sysslor och ansvar i de texter som studerats här motsäger inte de mönster som GaW2 finner i domböcker och andra mer vardagsnära källtyper. Däremot säger de mycket mindre om vad människor faktiskt sysslade med. De genrer som undersökts här var vga: de sade att män och kvinnor skulle försörja sina familjer men inte hur. De förespråkade aktiviteter inom hushållet men preciserade dem sällan. Jämförelsen påminner oss om hur viktigt det är att inte förutsätta vad som ryms inom vga beskrivningar som att ”sköta sitt kall”. För kvinnor kunde det – som vi ska se i det följande – handla om att ta hand om hemmet och hålla tjänstefolket under uppsikt, men det kunde också syfta på inköp och försäljning, eller på sysslor i hushållets jordbruk eller hantverk. För män handlade det ofta om att de skulle sköta sitt ämbete eller utföra sysslor inom ramen för ett jordbruk eller hantverk, men det kunde också handla om att de skulle hålla ordning i sitt hem och uppfostra sina barn. Från denna kvantitativa översiktsbild går jag nu över till kvalitativ analys med fokus på de manliga och kvinnliga ideal- och nidsbilder som återkommer i materialet.

Försörjare, husbonde och fader

Det är inte alldeles lätt att fånga den ideale mannen och hans arbets- och ansvarsområden i samhällsdebatten, men till att börja med kan det sägas att han skulle vara gift. Hur ungarlar diskuterades och förhölls till samhällsordningen i stort togs upp i förra kapitlet. Här koncentreras framställningen till de ideala äkta männen och de som

stod på den äktenskapliga tröskeln. De arbets- och ansvarsområden som i positiv mening tillskrevs dem var, i korthet, att sörja för (försörja) sin familj, vara herre i sitt hus samt ta hand om och uppfostra sina barn.

När män som ville gifta sig beskrevs i debatten, var deras förmåga att kunna (eller inte kunna) försörja sig själva och en familj bland det första som nämndes. I en text från 1786 inledde exempelvis en giftaslysten man sitt självporträtt med ”min förmögenhet genom flit och hushållning är nu den, att jag kan föda och efter mitt stånd kläda en hustru”.²⁸⁰ I en liknande text från 1790 skrev friaren att han ”kan underhålla och föda en hustru”.²⁸¹ Mannen i texten från 1786 var borgare och hantverkare medan mannen i texten från 1790 sade sig ha en ”civil syssla”. Förväntningar om att mannen skulle försörja sin familj gällde oavsett vad han sysslade med. I en text som huvudsakligen behandlade hustruideal sades om hennes make:

Mannen sysselsätter sig med det yttre av hushållningen. Enligt det stånd, som han en gång har valt, går han antingen ut på fältet, eller sitter i sin bokkammare, eller sköter någon annan hantering. Detta är hans dagsverke, som efter hans stånd och skicklighet mer eller mindre inbringar.²⁸²

Hur mannens försörjningsbörda förhöll sig till hustruns eventuella bidrag till hushållsekonomi behandlas mer ingående i nästa kapitel.

En man skulle också vara herre i sitt hus. Enligt en skrift från 1767 var en man mogen att gifta sig och ”skicklig till äktenskap”, när han ”befinnes äga förstånd, mannavett och stadga, att styra hustru och barn efter kristna religionens föreskrift”.²⁸³ Den ideale mannen skulle behandla sin hustru så att hon, i relation till sin make, varken hamnade i överdriven undergivenhet eller i en överordnad position.

En ideal äkta man skulle lämna delar av hushållsansvaret till sin maka. I en tidskrift från 1767 beskrevs en god make: ”han är en hederlig man [...] sköter sitt ämbete med flit, och lämnar hushållsomsorgen åt sin hustru.”²⁸⁴ Det var dock inte frågan om något totalt överlämnande. ”Huslighet” var, som det förklarades i en skrift från 1807, ”en egenskap, som varken bör saknas hos man eller kvinna. [...]

Han [maken] är icke fritagen från verksamhet i den mindre husliga kretsen, därför att han verkar i den större allmänna”.²⁸⁵

Mannen skulle alltså vara aktiv både i den yttre och den inre hushållningen. Men hustrun skulle ändå – idealt – anförtros viktiga delar av det som kallades hushållningen. I en rådgivningsskrift för unga fruntimmer från 1787 kunde man läsa:

En man, som själv håller räkning över mjölk och ost, som ständigt bär vishusnyckeln i sin ficka, och alltid har koksleven i handen, kallar man med rätta för en grytsnok. Vistas han mer i köket och i vishuset, än i sitt ämbetsrum; så förtjänar han att hedras med ett köksförkläde. Denna dräkt passar sig just för hans sysslor: ty hushållsväsendet, hör egentligen fruntimren till.²⁸⁶

Den här författaren verkade, till skillnad från författaren som citerades i förra stycket, mena att hushållsväsendet var helt och hållet kvinnans domän. Det var alltså inte bara makten i äktenskapet som kunde vara en omtvistad balansakt utan även ansvaret för hushålls-ekonomin och hushållsgöromålen. En man skulle bry sig om dem, dela hushållsbekymren med sin maka, men inte lägga sig i de delar han anförtrott henne.²⁸⁷

Vård och uppfostran av barnen ansågs vara en av hustruns huvudsysslor men även i detta skulle deras makar vara engagerade. Faderns ansvar för barnen kunde omtalas i mycket känslosamma termer, särskilt i texter som behandlade giftomannarätt. I en sådan från 1771 omtalades det ömma fadershjärtat genom vilket naturens röst gjorde sig hörd.²⁸⁸ Enligt Maja Bondestam betonades mäns faderskärlek även i medicinska texter från senare delen av 1700-talet.²⁸⁹ En annan pamflett om giftomannarätt från 1790 menade att:

En man, som kan hos sig nedtysta denna inplantade drift [föräldrars kärlek till sina barn] eller utsläcka denna naturliga kärlek, är således en vanbörding i sitt släkte, gör sig sämre än de oförnuftiga djuren, förstör [...] och förkväver i sitt hjärta en av de gudomligaste egenskaper, som naturen där inplantat.²⁹⁰

Någon enstaka text framhöll till och med fädernas tillbakadragande från barnuppfostran som en av huvudorsakerna till samhällets förfall (se nedan). Att fäder i Sverige under senare delen av 1700- och 1800-talet förväntades ha, och hade, starka känslor för sina barn, samt deltog aktivt i deras vård och uppfostran betonas också av Eva Helen Ulvros och Tomas Berglund i deras studier av borgerligt liv respektive faderskap i privat korrespondens.²⁹¹ Linda Oja har med fokus på arbetspraktiker visat att fäder tog aktiv del i barnomsorgen även i de lägre samhällsskikten.²⁹²

Enligt Tosh hade fäder i det viktorska England också starka känslor för sina barn men de förväntades sällan ta del i deras praktiska skötsel.²⁹³ De svenskspråkiga texterna vände sig emellertid påfallande ofta till båda föräldrarna i frågor som gällde barnuppfostran, även om modern ansågs vara huvudansvarig.²⁹⁴ I en skrift om föräldrars giftomannarätt omtalades exempelvis ”fäder- och möderne kärlek”, vilken ”sysselsätts icke blott med det späda barnets skötsel och underhåll”.²⁹⁵ Samma författare menar att

[d]en som lagt handen vid den tunga uppfostringsplogen, han lär bäst veta, att av alla de besvär, som, näst den glänsande regeringsbördan, trycka människoskuldror, är ingen svårare än barnuppfostran.²⁹⁶

Fäders kärlek för sina barn och engagemang i barnens vård och uppfostran var i dessa texter en central del av mansidealet. Den slutsatsen har också dragits av Tomas Berglund i hans studier av fadersideal i rådgivningslitteratur 1750–1890.²⁹⁷

Sammanfattningsvis skulle en god äkta man enligt dessa texter sköta sitt ämbete eller yrke i syfte att försörja sin familj. Han skulle lämna huvudansvaret för hushållningen till sin hustru, men engagera sig i göromålen och bistå henne i hushållsbekymren. Därutöver skulle han – tillsammans med hustrun – uppfostra barnen.

Förvaltare, matmoder och moder

I det material som undersökts var hustruideal mer omskrivna än ideal för äkta män. Det gällde särskilt i rådgivningslitteraturen, där titlar som exempelvis *En fullkomlig ägta hustrus bild* inte hade någon motsvarighet för den äkta maken. Här fokuserar jag på vad som sades om den ideala hustruns arbets- och ansvarsområden.

I kärnan fanns hustruns ansvar för "hushållningen". Det var vid denna tid en bred term och man talade om hushållning (*æconomie*) på olika nivåer, ofta i termer av den allmänna och den enskilda hushållningen, där det förstnämnda handlade om nationens ekonomi och det senare om hushållens.²⁹⁸ Den inre hushållningen beskrevs som en av hustruns främsta plikter, även om den – som visats ovan – också kunde ingå i makens ansvarsområden. Frågan är vad som ingick i detta för hustrun så centrala ansvarsområde.

I en mening handlade hushållningen om just hushållets ekonomi: om förvaltning och omhändertagande av hushållets resurser. I en pamflett från 1756 prisades kvinnors goda tålmod för att det underlättade "en förnuftig hushållning".²⁹⁹ "En klok hushållning har en stor inflytning på vår tillgång och förmögenhet", hette det i en översatt rådgivningsskrift för unga fruntimmer från 1787.³⁰⁰ I en annan från samma år hette det att hustrun "bestyr utgifterna med en klokhet, som synes förmera hennes mans inkomster".³⁰¹ I en tidskrift från 1767 preciserades det bland annat med att "taga del uti egendomars förvaltning".³⁰² Ibland kombinerades termen med en summa, som i en mer skämtsam pamflett från 1790, där en potentiell hustru menade sig kunna "föra hushållning så, att 5 à 600 riksdaler" skulle räcka.³⁰³

Hushållning i denna betydelse låg nära sparsamhet och kombinerades ofta med adjektiv som "förnuftig" och "klok". Det kunde skildras som att en "dygdig hushållsaktig" hustru lade "ihop vad hon kan till sitt och mannens bästa".³⁰⁴ En motsatt hushållning kunde beskrivas i termer av att hustrun "på dålig hushållning ödelägger vad mannen förvärvar".³⁰⁵

Hur hustrun skötte hushållningen ansågs alltså avgörande för det enskilda hushållets välbefinnande. Men det ansågs av vikt även för det

allmänna och en förnuftig hushållning kunde till exempel anses vara patriotisk. Kryger förklarade i en tidskrift från 1767:

den enskilda hushållningen kommer, till mer än hälften, på deras [fruntimrens] räkning; att hela rikets välstånd förnämligast därpå beror, hur den blir skött; och att deras värme eller köld emot fäderneslandet, till en stor del, hjälper till dess sällhet eller uselhet.³⁰⁶

I en tidskrift från 1794 framhöll en anonym författare att fruntimrens främsta uppgift var att vara ”förvaltare av barnauppföstrings- och hushållsämbetena, de viktigaste ämbeten i Staten”. Om dessa uppgifter sköttes klokt, fortsatte han, ”grunda och stadga [de] vår lycka och vårt självbestånd”.³⁰⁷ Huvudansvaret för den enskilda hushållningen tillskrevs alltså kvinnor och deras handhavande av den ansågs ha nationalekonomisk betydelse.

Enligt Heidi Wunder handlar hushållning i tidigmodern mening om att ”hålla hus” – leda tjänstefolk, uppfostra och ta hand om barnen, sköta husets tillgångar, vara en god värdinna etcetera – och ska inte förväxlas med det man i modern mening betecknar som hushållsarbete (som städning, disk, matlagning etcetera).³⁰⁸ I det material jag analyserar här är ledning och tillsyn av tjänstefolket en av de sysslor som nämns oftast. ”[T]jänstefolket är satt under deras [fruntimrens] styrelse”, skrev Kryger 1767.³⁰⁹ Hur denna styrelse skulle se ut preciserades av en anonym författare i en skrift några år senare:

Märker hon odygder hos sitt tjänstefolk, så tål hon dem ej i sitt hus, vore de än aldrig så idoga; men fela de utan uppsåt, av svaghet, så överser hon med dem, och bevisar ett stort tålmod; först meddelar hon ömma förmaningar, innan hon skrider till hårdare förebräelser. [...] Hon inrättar sina sysslor så, att oaktat hennes tjänstefolk sysselsättas bittida och sent, hava de likväl sina vilostunder, och behöva aldrig försumma den allmänna gudstjänsten.³¹⁰

Var gränserna för hustruns styre gick dikterades av en potentiell friare år 1790. Hustrun skulle ”i hushållsväsendet fullkomligen allena

befalla: hon ska befalla över allt, allenast icke över mig”. Hon skulle heller inte ”vara emot det som jag har befallt”.³¹¹ Hustruns relation till tjänstefolket var, som Anne Berg visat, också ett viktigt tema i tidskrifter riktade till fruntimmer 1780 till 1820.³¹² Även i GaW-projektets studier av arbetspraktiker framstår arbetsledning som en viktig uppgift för gifta kvinnor.³¹³

Men hushållning kunde också innefatta sådant som ligger närmare det som senare kommit att kallas hushållssysslor eller hemarbete. I en text från 1763 som kritiserade tidens yppiga leverne tycker sig författaren ha anledning att precisera vad en hustru behövde kunna för att sköta den inre hushållningen. I hans mening handlade det om

hur ett rum ska göras täckt med måttlig kostnad, hur ett bord ska inrättas nätt men tarvigen: hur maten ska göras smaklig utan överflödiga kryddor [...] hur duktyg och andra hushållssaker bäst kunna vårdas: till vad arbete en kammarpiga kan nyttjas.³¹⁴

Här prisades en hustrus förmåga att inreda, laga mat, leda tjänstefolket och vårda textilier på ett sparsamt sätt. Detta kunde alltså ingå i en hustrus uppgifter i de sociala mellanskikt som behandlades i den här typen av skrifter. I konkret mening kunde hushållsgöromålen handla om att göra inköp, hålla rent och snyggt, planera matsedel och laga mat, vårda textilier samt ha tillsyn och kontroll över hushållets materiella resurser (visthus, förråd, husgeråd etcetera). Allt skulle göras i rätt tid och var sak skulle ha sin plats.³¹⁵ ”Allt måste stå på sitt vissa rum och ställe, rent och snyggt, utan prål: allt måste ske i rättan tid”, kunde det heta.³¹⁶

I de sociala skikt som behandlades i dessa texter beskrevs hustruns uppgift ofta i termer av att hon skulle se till att något blev gjort. Hustrun skulle se till att det var rent och snyggt, men hennes pigor gjorde själva jobbet. Här fanns en spänning. Å ena sidan skulle hustrun vara först uppe, sist i säng och föregå med gott exempel inför tjänstefolk och barn, å andra sidan skulle hon inte göra pigornas jobb. I en rådgivningsskrift från 1787, översatt från tyska, menade författaren att somliga föräldrar inskränkte undervisningen av döttrar ”blott till sy,

sticka, knyppla, eller ock förestå hushållningen, vilket senare de åter inskränka blott till de sysslor, som egentligen tillkomma huspigan”.³¹⁷ I bisatsen får man förmoda att författaren menade enkla och tunga arbetsuppgifter, sådana som hustrur med tjänstefolk sällan gjorde själva. Denna typ av uppfostran fördömdes av författaren men motsatsen kunde anses lika illa, nämligen att flickor uppfostrades till att blanda sig i ”manfolkens affärer” eller ”fuska” i olika vetenskaper. ”Blir den förra sin mans första huspiga; så blir den senare en narr, som vill råda över honom”, konstaterade författaren.³¹⁸ Som så ofta i tidigmoderna sammanhang handlar det om att balansera mellan ytterligheter. Författaren hade inga enkla lösningar utan fortsatte med att prisa hustrur som bedrev en klok hushållning.

En god hushållning krävde, enligt många texter, alltså organisationsförmåga och kunskap. En man som skulle fria, porträtterad i en pamflett från 1786, klagade över att flickornas ”flyktighet” var för stor och deras ”hushållskunskap för liten”.³¹⁹ Hustrun måste ”visa sin klokhet och flit” och ”göra sig en viss plan, efter vilken hon inrättar sin hushållning”, stod det i *En fullkomlig ägta hustrus bild*, översatt från tyska. Hon skulle inrätta sitt hushåll så ”att allt må syfta på denna lilla republikens [det vill säga det enskilda hushållets] allmänna nytta”. Detta krävde god kännedom om allt som stod ”under hennes uppsikt”, exempelvis ”tingens pris och deras årstider” och de ”medel, som bevara henne för säljarens mångfaldiga bedrägerier”.³²⁰ Att en hustrus arbete i hemmet och ansvar för hushållet krävde någon form av utbildning som gav nödvändig kunskap och kompetens verkade självklart för skribenterna. När Carolina Uppenberg analyserar normativa texter med fokus på relationen mellan tjänstehjon och husbönder i agrara miljöer 1730–1860 finner även hon att matmödrarnas kunskaper var viktiga, särskilt att de översteg pigornas.³²¹

Ibland talades det om ”hushållsvetenskap”. I nyss nämnda rådgivningsskrift användes ordet på ett seriöst sätt. Efter att författaren räknat upp en rad kunskaper som hustrun borde ha tillade han att detta ”heter gemenligen hushållsvetenskapen”. Den stod, enligt författaren, lågt i kurs hos många fruntimmer vilket han var kritisk till.³²² Agneta Helmius har lyft fram och analyserat hur Anna Maria

Rückerschöld pläderade för hushållsskolor och utbildning av kvinnor i en skrift från 1770. Som Kryger och andra framhöll Rückerschöld den inre hushållningens betydelse för den allmänna och hon talade om de kunskaper som krävdes i termer av vetenskap.³²³ Några år tidigare likställde Kryger god hushållning med vetenskap i sin tidskrift när han skrev: "Att hushålla väl med sin egendom, det läres ej av naturen: därtill fordras, även som till alla andra vetenskaper, både undervisning och mycken övning."³²⁴

I andra sammanhang kunde man raljera över tanken om kvinnors hushållsrelaterade kunskaper som vetenskap. År 1762 beskrev en anonym författare med tydlig ironi "kokkonst" som "nyare tiders största påfund [...] Chymiens moder och naturkunnighetens amma [...] till vilken, såsom en medelpunkt, alla vetenskaper syfta".³²⁵ Även om det uppenbarligen inte rädde enighet om hur den kunskap som krävdes för en god hushållning skulle betecknas, verkar skribenterna överens om att en god hushållning grundades i gedigna kunskaper inom en rad olika områden. Rätt kunskaper kunde också anses borga för lyckligare äktenskap. I en artikel om befrämjande av giftermål och folkökning från 1796 föreslog den anonyma författaren att man bör "lätta fattigt folks äktenskap" och hitta sätt att "göra dessa giftermål lyckliga". Hans förslag var att bondflickor, vid sidan om katekesen, skulle studera Rückerschölds kokbok (*Fattig mans wisthus och kök*, utgiven samma år). De skulle examineras av prästens fru i församlingen i samband med prästens "lysningsexamen" och den unga kvinnans betyg i "teoretiska hushållsinsikter" skulle sedan lämnas till hennes fästman eller svärföräldrar.³²⁶

Den gifta kvinnans ansvar för hushållet innefattade alltså arbetsuppgifter av skiftande slag: hon förväntades planera verksamheten i hushållet, leda tjänstefolket, sköta inköp och ta hand om hushållets materiella resurser. Det var arbetsuppgifter som krävde kunskap, klokhets och erfarenhet och hur de sköttes ansågs betydelsefullt både för den enskilda och den allmänna hushållningen, för familjens såväl som nationens ekonomi.

Förutom hushållning, i dess olika betydelser, skulle en ideal hustru ta väl hand om och uppfostra sina barn, hon var förvaltare av "barn-

uppfostringsämbetet” som det hette i ett av citaten ovan. Båda föräldrarna tillskrevs ansvar för barnens uppfostran i texterna, men mödrarna gavs ofta ett lite större ansvar, särskilt för den första tiden innan barnen (i förmögna familjer), enligt nyligen nämnda Johan Fredrik Kryger, lämnades till ”en läromästare”. Moderns större ansvar motiverades av honom med att ”var och en vet, att hennes sysslor för rättas merendels hemma i huset”. Faderns sysslor, däremot, skedde ”antingen utom huset” eller var sådana att han inte ”ej kan ha något vakande öga på barnen”. Därför hamnade det huvudsakliga ansvaret på modern ”emedan barnen är mest under hennes ögon, och hon kan ha dem med sig vid sina dagliga sysslor.”³²⁷ Linda Oja visar i en studie baserad på uppgifter om barnomsorg i domböcker 1600–1800 att föräldrar i allmogen delade på ansvaret för att ta hand om barnen. Mödrar och andra kvinnor gjorde huvuddelen av det konkreta arbetet men fäder kunde gå in och göra dessa sysslor när det krävdes.³²⁸ I allmogen började barn utföra olika typer av arbetsuppgifter redan när de var små och barnomsorg kombinerades med att barn deltog i, och lärde sig av, föräldrarnas arbete. GaW-gruppen har nyligen visat att det fanns ett tydligt homosocialt mönster i detta: sönerna var med sina fäder och dottrarna med sina mödrar.³²⁹

När barnen var nyfödda skulle modern helst amma dem, och i de sammanhangen fanns några få referenser till en särskild moderskärlek, ”vilken skaparen själv inplantat uti alla levande kreatur, emot sina foster”.³³⁰ Mödrarna ansågs också ha ett särskilt ansvar för döttrars uppfostran, vilket bland annat kom till uttryck i särskilda rådgivningstexter, exempelvis en från 1786 med titeln *Några Nyttiga upfostrings-reglor, som wisa en moders plickt wid sin dotters uppfostran*.³³¹ Hustrun skulle vidare ”ge noga akt på allt i sina barns uppfostran”, själv föregå med gott exempel, samt ”lära barnen bokstäverna och att läsa dem samman”.³³²

Slutligen skulle en ideal hustru ge akt på, vårda och behaga sin make. Detta togs ofta upp när det gått till överdrift och i skämtsamma sammanhang. Då handlade det om att hustrun kunde förväntas följa makens varje nyck, vilket inte var positivt (se mer nedan). Men det förekom också som en del av idealbilden. I en text beskrevs en

förebildlig hustru bland annat med att hon ”uppmuntrar honom [sin make] jämte sig till förtröstan på Gud, och att vara glad, när han i följe av sitt temperamente, synes bliva nedslagen och försagd”.³³³ I en annan stod det: ”I synnerhet bör ock en fru sörja därför, att hon i alla stycken, och så mycket någonsin möjligt är, gör sin mans hus för honom angenämt.”³³⁴ Beskrivningarna liknar det tillgivna kvinnoideal som bland andra Rosemarie Fiebranz och Andreas Marklund funnit i domboksmaterial under samma period.³³⁵

Sammanfattningsvis skulle hustrun – i sin ideala gestalt – ägna sig åt sitt hushåll, sina barn och sin make.³³⁶ Det innebar i de sociala mellan- och överskikt som behandlades i de analyserade texterna att hon var arbetsgivare och arbetsledare för tjänstefolket, hade full insyn i allt som hände i hushållet och förvaltade (i bästa fall förmerade) dess tillgångar. I sin roll som matmoder tillskrevs hon auktoritet, ett ideal som lyfts fram även för tidigare perioder.³³⁷ Hustrun kunde också själv (i vissa sociala skikt) förrätta en del praktiska sysslor i hemmet, som att laga mat, duka och städa. Därutöver vårdade hon, uppfostrade och undervisade sina barn, samt bistod och behagade sin äkta make. Hushållsgöromålen skulle inte bara ske i hemmet. Hustrun förväntades vara aktiv på marknaden, både som konsument och säljare, och på arbetsmarknaden, framför allt som arbetsgivare och arbetsledare för tjänstefolk.

Sprätthöken, toffeln och tyrannen

Mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden pekades inte bara ut i idealbeskrivningar utan vanligare, och många gånger tydligare, var deras motbilder, och det urval av texter som ingår i den här studien innefattar ett helt galleri av avskräckande figurer. Historikern George Mosse har använt begreppet ”countertypes” i studiet av maskuliniteter, för att peka ut hur vissa grupper, främst homosexuella och judiska män, definierades som den ideala manlighetens motsatser och därmed tydliggjorde och legitimerade det rådande mansidealet.³³⁸ Även David Tjeder använder begreppet i sin studie av 1800-talets medelklassmaskuliniteter i Sverige men menar, till skillnad från Mosse, att

motbilderna inte bara stärkte idealen, utan också kunde utgöra ett hot mot dem.³³⁹ Min analys av negativt värderade könsstereotyper har inspirerats av denna diskussion om konstruktionen av maskulinitet men är inte direkt kopplad till deras modeller och jag väljer (i linje med Anne Berg) att använda ordet "nidbilder", istället för "motbilder".³⁴⁰

I pamfletter, tidskrifter och rådgivningsmaterial var det vanligt att mejsla fram ideal med hjälp av kontraster, vilket hängde samman med den tidigmoderna tidens sätt att se på dygd som en balansakt mellan starka affekter: dygd betraktades som den förnuftiga vägen mellan de ytterligheter som affekterna utgjorde.³⁴¹ I normativa och didaktiska texter fick olika figurer ofta illustrera vad som hände om den förnuftiga mellanvägen inte följdes och nidbildernas roll var ofta både att fostra och roa läsarna. Om idealbilderna framstår som självklara och utslätade, framträder nidbilderna snarare som spektakulära och problematiserande. Utifrån mitt intresse här – att ta reda på vilka arbets- och ansvarsområden debattörerna tillskrev kvinnor och män – är nidbilderna lika intressanta som idealbilderna. Tillsammans mejslade de fram de normer och föreställningar jag vill åt. Som en pendang till de idealbilder som tecknats ovan kommer i detta och nästa avsnitt en presentation av några av de nidbilder som oftast dyker upp i de texter jag studerat. I den följande analysen har jag ibland valt att referera och citera rikligt från några enstaka texter vilket beror på att de är särskilt illustrativa, men de är också typiska i den meningen att de innefattar sådant som också återfinns i många andra texter.

Sprätthöken, eller "petit maitren", är en väl känd manlig stereotyp som det skrivits en del om, både i Sverige och i andra delar av Europa. Figuren användes under 1600- och 1700-talen bland annat för att smutskasta adeln i kampen mellan olika politiska grupperingar och för att kritisera vidlyftiga nöjen och lyxkonsumtion.³⁴² Historiker har också pekat på sprätthökens funktion i konstruktionen av manlighet. Enligt Jonas Liliequist var sprätthöken en personifiering av samtidens föreställningar om omanlighet.³⁴³ Här använder jag beteckningen "sprätthök" som ett samlingsbegrepp för en viss typ av man som förekom i många texter.³⁴⁴ Han var lat, vek, slösaktig och

okunnig, mest intresserad av mode, skvaller och nöjen. Socialt hörde han hemma i de övre mellanskikten och i adeln. Ofta arbetade han på ett kansli. Sällan (eller aldrig) var han gift.³⁴⁵

I tidskriften *Den förnuftige fritänkaren* från 1767 beklagade Kryger ironiskt en tänkt läsare: "Ack, du enfaldiga lantman! [...] du: en människa, som har ingen högre smak, än att sköta sina grova lantmannasysslor."³⁴⁶ Denne stackare ställdes i kontrast till de belevade männen i Stockholm. De som lärt sig "dansa med bonne grace", låtit frisera sig "à la mode", de som sjunger och visslar på gatorna och kan konsten att "väl ordonnera en piquique".³⁴⁷ Författaren berättade (sannolikt helt fiktivt) att han fått tag i en dagbok, skriven av en ung stockholmare som sökte lyckan i världen, och han återgav en vecka ur dagboken i sin tidskrift.

Den unge mannen vaknar sent på söndagen och kommer till kyrkan under prästens predikan. Där sover och skvallrar åhörarna, som vanligt, och han sätter sig längst ut i kyrkbänken för att kunna flirta med den vackra "mademoiselle Wippstjört". På kvällen blir det spel, för lånade pengar. På vardagarna får vi följa den unge mannen till "kollegiet". Där kopierar han ett eller annat ark men han befinner sig sällan särskilt länge på arbetsplatsen. Istället går han till kaffehuset. Han beklagar i tankarna en arbetskamrat som, till skillnad från honom, verkligen arbetar och konstaterar att han själv ändå kommer att befordras snabbare eftersom han är av bättre familj. Dagboksskrivaren klagat ständigt över hur svårt det är att låna pengar och hur han jagas av sina kreditorer. Pengarna behöver han till spel och nöjen. Han klagat också på sin dräng som han behandlar synnerligen illa för att han förstört hans frisyra. På fredagen blir han bjuden till en köpman på middag och han ser köpmansdottern som ett lämpligt parti, ett gifte som möjligen kan lösa hans penningbekymmer.³⁴⁸

Efter passagen ur dagboken tog författaren åter till orda. Han konstaterade att dagbokens författare visserligen var adlig men framhöll att sådana män inte bara fanns i frälseståndet, utan "vi hava dem skocktals, ävenväl ibland dem, som är av borgerlig härkomst".³⁴⁹ Riket led, menade han, av att sådana män befordrades framför de som var skickliga. Han vände sig sedan till rikets föräldrar, som han menade

var skyldiga eftersom ”uppfostran är huvudorsaken till sådana ynglingars fördärv”. Särskilt viktigt var det, menade han, att föräldrar lärde sina barn ”konsten, att rätt hushålla med penningar”.³⁵⁰ Den unge mannen i berättelsen uppfyllde många av sprätthökens kännetecken, bland annat att han inte tar sitt arbete på allvar. Han är inte skicklig och gör inte sitt bästa. Han vill leva väl utan att göra rätt för sig, och han behandlar sina underlydande med förakt.³⁵¹ Sin tillkommande ser han mest som en potentiell kassako. Hans agerande är ansvarslost och präglas av egenlytta.

Sprätthöken framställdes ibland som en potentiell friare. År 1787, i en svensk översättning av en tysk skrift, varnades unga fruntimmer för ”en blott fjäskande sällsapsman”:

Att under ett gott lynne skämta med en oerfaren flicka, och på det dyraste försäkra henne, att hon är artig, skön och rätt älskansvärd; därtill fordras icke mer än en måttlig talent av fjäskande artighet, och denna gåvan kan ock ett dumhuvud förvärva sig.³⁵²

Fruntimren rekommenderades att göra narr av ”en sådan söt småherre” och välja ”en mogen och förnuftig man [...] framför en lustig narr eller sprätthök”.³⁵³ Trots att sprätthöken rönt relativt stor uppmärksamhet i såväl svensk som europeisk historieskrivning har hans civilstånd sällan diskuterats.³⁵⁴ Philip Carter behandlar sprätthökens förhållande till kvinnor i den engelska populärkulturen och framhåller att figuren oftare beskrevs som heterosexuell eller asexuell, än som homosexuell. Jämfört med ”the gallant”, en samtida stereotyp i engelska texter, var sprätthöken mer intresserad av kvinnors sällskap och samtal om gemensamma intressen än av sexuell erövring.³⁵⁵ Runefelt framhåller att en av sprätthökens mest bekymmersamma sidor var att han tenderade att inta den kvinnliga rollen i umgänget: han ville behaga kvinnorna när det borde vara tvärtom.³⁵⁶ Sprätthöken framställdes som en bedräglig friare och äktenskap med en sådan var inte att rekommendera. I det material jag gått igenom har jag aldrig träffat på en gift sprätthöksfigur.³⁵⁷ Med sprätthöken ska-

pades inga lyckliga äktenskap och det var inte ur honom den ideala äkta mannen utvecklades.

Om sprätthöken var en ogift manlig nidsbild, var toffeln och tyrannen hans gifta bröder. I beskrivningarna av toffeln och tyrannen var det maktbalansen i äktenskapet som stod i centrum. Tyrannen roffade åt sig all makt, medan toffeln istället gav all makt till sin hustru. De skildrades ibland tillsammans som två urartade figurer, ställda på var sin sida om en balanserad äkta man. Så var det i pamfletten *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* från 1755. Skriftens protagonist, Sincerus, hade nyligen kommit hem till Sverige. Hans ambition var att gifta sig, men han hade hört en hemsk historia om en grupp kvinnor som läxat upp en man för att han vägrat köpa en päls till sin bortskämda fru.³⁵⁸ Det talades om att svenska fruntimmer bara förknippades med "executioner av ett grymt kvinno-välde".³⁵⁹ Den giftaslystne mannen vände sig därför till några vänner och bad om råd.

Den förste av dem, Sanguinus, menade att äktenskapet var nödvändigt eftersom människan måste fortplanta människosläktet. När det gällde makten, sade Sanguinus: "Välde är nödigt i äktenskapet; någon bör det tillkomma. Jag tycker att hustrun är här till bekvämast. [...] Jag är min hustru undergiven, så bör ock ni, om ni vill gifta er."³⁶⁰ Något sådant ville Sincerus inte veta av så han vände sig istället till herr Cholericus och undrade "om han, höll rådligt för mig att fria, när en tillkommande träl dom spåddes mig?"³⁶¹ Cholericus svarade att han visst kunde gifta sig. Själv hade han mod i bröstet och skulle aldrig låta sig regeras av en kvinna. Hans råd var:

Och vill ni gifta er, så tag strax överväldet. Tål intet ord: hustrun bör aldrig tala, utan tåga i er närvaro: aldrig befalla utan lyda dag och natt. Aldrig blanda sig i edra affärer, aldrig veta av edra hemligheter, aldrig fråga efter edra visiter, utan tåga och lyda.³⁶²

Sincerus tyckte det var ett ovärdigt sätt att behandla sin hustru och var av en annan mening:

Hustrun må ha lika makt med mig; må gärna tala, endast jag ej snubbas; gärna befalla, endast jag vet därav; gärna veta av mina hushållsaffärer, endast mig ej sker intrång i mina ämbetsmål [...] Jag begär ingen trälldom, utan ett fritt och vänligt uppförande.³⁶³

Men Cholericus höll fast vid sin ståndpunkt. Han skulle ha en hustru som han kunde skryta med. ”Hederligt vill jag föra mig upp, och därtill får hon skaffa pengar”, sade han.³⁶⁴

Efter ytterligare ordväxling gick Sincerus vidare till näste vän. Melancholicus gav honom rådet att ta en hustru

som är till åren, vars blod hört upp att jäsa, som något har, förstår hushåll, har något försökt i världen, som tycker intet om sällskap, som är idog och arbetsam, som är lagom vänlig; korteligen, som är ej av denna världen.³⁶⁵

Sincerus var orolig att en äldre kvinna skulle vilja ta makten i äktenskapet. Vad skulle Melancholicus göra, undrade han, om han blev uppläxad av sin hustru. Det skulle han tåla, svarade vännen, bara det inte hände för ofta. Och ville hustrun förlikas skulle han gå med på det. Han tyckte dock att Sincerus skulle förbli ogift.

Sincerus suckade och gick vidare till näste vän, Phlegmaticus. Även han var gift men inte, som han sade, ”så mycket för något kärligt umgänge”, utan mest för ”ständig uppvaktning”. Han förklarade:

Jag är commod [bekväm], vill gärna ligga till kl 10 om dagen, dricka mitt the-vatten och röka min pipa tobak på sängen; detta måste allt hustrun ha färdigt åt mig. Sedan måste hon hjälpa att kläda på mig, laga maten färdig med egna händer, skaffa om eftermiddagen mitt öl in, varmed jag tänker förnöja mina gäster, då vi under en pipa tobak tillsammans spela vårt parti l'ombre eller i bräde. Jag kan således vara i min stillhet och ro utan omsorg, när hon ständigt uträttar allt i hushållet och uppvaktar mig. Är det icke då nödigt att gifta sig? Jo därifrån avråder jag er intet.³⁶⁶

Han trodde inte att hans hustru skulle kunna sätta sig upp mot honom, eftersom han ”tagit modet av henne”. Hans sätt att resonera upprörde Sincerus. ”Underligt folk i världen! [...] herr Phlegmaticus, vad tanke gör ni er om en hustrus skyldighet? Ska hon vara mannens träl och piga? Det går ej heller an. Nedriga tankar!”³⁶⁷ Samtalen med vännerna fick Sincerus att reflektera över de kvinnor som han hört talas om, som läxat upp en äkta man. Han menade att män som Cholericus och Phlegmaticus behandlade sina hustrur så illa att det var rätt av kvinnorna att protestera, kanske till och med att ta till våld. Att agera som Sanguinus och Melancholicus var inte bättre. Deras bristande auktoritet och undfallande agerande kunde inte leda till annat än att deras hustrur tog makten.

Slutligen vände sig Sincerus till den kloka, tillika lyckligt gifta, herr Oväldig. Denne tyckte att det var en skam att många drog alla kvinnor över en kam, ”[e]n del börja försmäda hela det ädla kvinno-könet, endast för det några avskrap finns däribland”.³⁶⁸ Sincerus lyssnade på Oväldig och kom fram till att han visst kunde gifta sig. Skriften avslutades med att dess huvudperson sade att han skulle välja en ”kär maka” ur det ”ädla könet”. Han skulle ”lämna henne allt det välde hon med skäl kan fordra”. Själv begärde han ”ingen oinskränkt makt över henne”, inte heller fruktade han det från hennes sida.³⁶⁹

Pamfletten håller fram såväl tyrannen (Cholericus och Phlegmaticus), som toffeln (Sanguinus och Melancholicus) som avskräckande exempel. Att hålla sig för sig själv och ge upp makten i huset var lika illa som att kräva ständig uppvaktning av hustrun, eller att hon skulle försörja sin make medan han latade sig. Viktigt var också att hustruns agerande betraktades som en reaktion på mannens. Om han valde rätt hustru – dygdig, hushållsaktig, idog, arbetsam – och inte ställde några orättmätiga krav på henne, var utsikterna goda för ett lyckligt äktenskap.

Tyrannen och toffeln förekom, tillsammans med allmänt giriga och egoistiska mansfigurer, i många skrifter.³⁷⁰ År 1790 kom en anonym liten skrift med titeln *De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap*. Lite senare publicerades en text där en giftaslysten man sade sig ha inspirerats av den skriften till att skriva

och publicera ett brev där han presenterade sin egen karaktär och preciserade sina önskemål gällande en framtida hustru. Den kan liknas vid en kontaktannons. Flera svar publicerades i form av små satiriska pamfletter.³⁷¹ Ett av dem, ett mycket raljerande inlägg som beskrev en förkastlig kvinnotyp, hade en bilaga där tolv manliga friare karaktäriserades.³⁷² Listan beskrevs som "en förteckning, med kort dock tillförlitlig beskrivning på vars och ens beskaffenhet [...och deras] avsikter vid giftermål".³⁷³

Några svärmorsdrömmar fanns inte på listan. Friarnas gemensamma nämnare var att de enbart var ute efter att utnyttja den blivande hustrun, var och en utifrån sina specifika behov. Den förste hade legat vid universitet, rest utomlands och skaffat sig obotliga veneriska sjukdomar, men ändå inte kunnat utrota sin "åtrå till det vackra könet".³⁷⁴ Därför sökte han en ung och enfaldig flicka som inte förstod vad hon gav sig in i. Den andre var den sista manliga ättlingen i en anrik adelssläkt, vars mor var så orolig för släktens framtid att sonen måste gifta sig mycket ung, enbart för "att familjen inte skulle utslockna".³⁷⁵ Näste man på listan, Henric, hade ett välbetalt ämbete men sökte mer pengar genom giftermål. Han ville gifta sig med en "väl bedagad rik änka, eller gammal jungfru [...] nog fjolliga, för att låta bedraga sig av honom". När han erhållit "fullkomlig förskrivning på all dess förmögenhet" skulle han umgås med henne på sätt som påskyndade hennes död och samtidigt vara otrogen med andra, förslagsvis med den blivande hustruns kammarpiga.³⁷⁶

Och så fortsatte listan. En ung präst ville egentligen inte gifta sig alls men hade fått en tjänst och sökte därför "en medhjälperska, att han så mycket bättre kunna förvalta sitt viktiga kall och ämbetsgöromål".³⁷⁷ En annan präst sökte en gammal ungmö vars föräldrar var beredda att ordna ett bra pastorat eller ett biskopsdöme åt honom. Philo-Grammaticus, en stor ordforskare och "kritikus", hade egentligen satt sig över "alla mänskliga naturens känslor", men ansåg att han blev alltför störd i sina undersökningar då han själv fick sörja för "sin beklädnad och uppehälle". Därför sökte han en hustru för "pålitlig betjäning".³⁷⁸ En man som inte lyckats få någon befordran sökte en flicka vars far behövde en medhjälpare och efterträdare eller

en patron som behövde skyla över ett oäkta barn. Han kunde annars tänka sig att ”förföra en hederlig mans dotter” så att mannen, för att ”avvärja sin dotters skymf” gav honom pengar eller en tjänst för att han skulle gifta sig med dottern.³⁷⁹

En man var ung och rik men fullständigt styrd av sin mor, en annan tänkte använda den blivande hustruns hemgift till underhåll för det oäkta barn han hade med sin hushållerska. Ytterligare en annan sades ha gjort uträkningar som en fullkomlig köpman och kommit fram till att en fru med 10 000 riksdaler som ”nyttjas som en piga, är ett indräktigare kapital, än en lantegendom med samma värde”.³⁸⁰ Den tolfte och sista mannen på listan – Christian Luxuriosus – ville bara tillfredsställa sin sinnliga lust och sökte en hustru ”för ingen annan orsak, än den han har gemensam med vissa slags djur”. Han ville egentligen inte gifta sig men tänkte att en hustru kanske skulle minska hans många utgifter. Listan avslutades med konstaterandet:

En friare, eller brudgum, är [...] en person, som är det, vad han icke synes vara, och är intet det, som han bemödar sig att synas, Och en brud, som icke vet detta, är en person, som man håller för ett fjoll.³⁸¹

Girighet, sexualdrift och bekvämlighet var de egennyttiga skäl som dominerade listan över friare och det var i princip samma orsaker som lyftes fram i skriften om missnöjda och olyckliga äktenskap som inledde skriftväxlingen 1790. Den sistnämnda skriften var emellertid seriös i sin framställning medan friarelistan verkar ha skrivits mest för att roa och locka till skratt. Budskapet var dock detsamma: äktenskapsmarknaden i de sociala mellan- och överskikten dominerades av oärliga män som hade fel sorts skäl för att ingå äktenskap. Det gällde oavsett vilken välbärgad grupp i samhället man tillhörde, om man var adlig, borgerlig eller hade ett ämbete i stat eller kyrka.

Gemensamt för dessa manliga nidsbilder var att de agerade egoistiskt och egennyttigt. De var bedrägliga mot kvinnor, både som friare och som äkta män. För dem var äktenskapet instrumentellt, ett sätt att få tillgång till pengar, sex, tjänster, uppsättning eller andra resurser. De var ekonomiskt oansvariga, arbetade sällan, var lata och klarade

inte av att upprätthålla sin auktoritet på rätt sätt. Antingen kapitulerade de inför sina hustrur eller tvingade dem till total underkastelse.

Maktgalna fruntimmer, småfjollar och matvrak

Om ungarlarna kunde undvika olyckliga äktenskap genom att välja rätt maka, vilka skulle de undvika? Och vad kännetecknade en dålig hustru?

Det fiktiva brevet från en friare som publicerades år 1790 fick flera (fiktiva) svar. Ett av dem kom från en giftaslysten kvinna med stereotypiskt dåliga drag. Hon påstod sig vara tjugofyra år, hennes föräldrar var döda, hon hade uppfostrats av en tant och hade inga tillgångar. Även om hon försökte beskriva sig i fördelaktiga termer framgick det tydligt att hon var egoistisk, lynnig, småaktig och fåfäng. Hon skulle inte underordna sig sin makes vilja, utan ansåg att ”var och en av oss blir sin egen herre”. Trots det ville hon ha full kontroll över tjänstefolket och hushållets ekonomi. Hon kunde inte laga mat och betonade att hon inte tänkte befatta sig med ”småsaker” i hushållet. Däremot ville hon göra ”kaffebesök, små lustresor och spatsergångar” utan att informera sin make.³⁸²

Denna kvinna bidrog inte till hushållet, varken med tillgångar, engagemang eller arbete. I *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... beskrevs en liknande potentiell maka i termer av ”ett onyttigt vrak [...] ett rötägg, ett matvrak, som intet kan göra, men mycket förtära”.³⁸³ Den här negativa stereotypen beskrevs inte bara som lat utan ofta även som okunnig i sådant som gällde hushållets skötsel. I en text från 1756 berättades om en ung hustru som – av okunnighet – gjorde så galna och skamliga saker som att kasta ut skräp genom fönstret och säga till sin piga att kycklingar diade sin mamma.³⁸⁴ Den köpmansdotter som beskrevs i sprätthökens dagbok var ännu ett exempel. Hon ”spelar på klaver, sjunger och dansar väl; talar fransyska [...] stiger aldrig upp före klockan tio [...] har aldrig varit i köket”.³⁸⁵

Exemplen kan mångfaldigas. Författaren till *Förklaring öfwer Wägisaren til Norje* ... från 1763 förkastade överdriven lyxkonsumtion och vände sig till kvinnor som ägnade sig åt sådant.

I tippnippor! som föden och vederkvicken edra höga själar med *romanners Ambrosia* och med kärleksvisors spenvarma mjölk, samt späken edra läckra lustar med trånga snörliv, djupa urringningar, konstiga ställningar och flera sådana djupsinniga sedolärer. [...] Men tron intet edra smickrare, I småfjollar! [...] Den, som är färdig att dö på stället för en kyss, skulle icke vilja äga eder till hustru, om ock döden därmed kunde undvikas. De allvarsamma förakta eder och edra tillgivnaste sockergossar skratta åt er på alla kaffehus.³⁸⁶

De smickrare och sockergossar han omnämnde var typiska sprätt-hökar och de romanläsande, modegalna kvinnorna skulle enligt författaren aldrig bli gifta.

Nej, I bliven inventariepersedlar i edra föräldrars hus och edra flitiga syskons pensionärer, så i all ting förbytta, att såsom kärlekstankarna nu hoppa omkring eders cofferade huvud, som en myggdans, så skola framledes harm, förtvivlan, kallsinnighet och blygd sväva omkring edra föraktade marlockar, som skator omkring en uggla. I vackra dårskaper!³⁸⁷

Fjollorna, som också beskrivs av Runefelt, var fåfånga unga kvinnor, intresserade av romantik, mode och ett belevat umgängesliv.³⁸⁸ En del framställdes mest som beklagansvärda, men de mer klandervärda var oärliga, egoistiska, okunniga och ointresserade av att ta hand om hushåll, familj och barn.

Om den här typen av kvinnor gifte sig blev de, enligt en text från 1773, ”om icke sin mans ovän, dock den ringaste ibland hans vänner”.³⁸⁹ Texterna varnade generellt för dåliga matchningar av olika slag. En hustru som förde med sig mycket pengar till boet skulle antagligen kräva makt i paritet med tillgångarna.³⁹⁰ En mycket vacker, eller avsevärt yngre, kvinna skulle locka till sig beundrare och möjligen

även göra sin make till hanrej. En änka hade kanske vant sig vid självbestämmande, och en alltför gammal kvinna skulle antingen ta makten med hjälp av sin högre ålder, eller vara så gammal och eländig att hon inte kunde utföra en hustrus plikter.³⁹¹

Skräckexemplet var en hustru som liknade karaktären Xantippa i komedin *Ris-Bastugan* från 1755.³⁹² En av hennes väninnor i pjäsen, Mariana, ville ha en ny päls av sin make, borgaren Gerstenmehl. Det kunde hon visst få, sade han, men hon måste vänta lite för han hade andra stora utgifter för tillfället. Chrysolita, en annan väninna, tyckte det var rimligt. "[F]ast han är man, så kan han dock icke mynta", sade hon, "utan hustrun bör, om hon vill heta förnuftig, skicka sig efter hans villkor." Mariana utbrast istället: "Men ska en hustru därför gå och se ut, som en trasa? Och om han är man, så ska han skaffa penningar."³⁹³ Sedan berättade hon för sin väninna att hon dyrkat upp sin makes byrå och stulit pengar till en päls. När maken upptäckt det hade han givit henne en örfil.

Här stiger Xantippa in i pjäsen, och utropar: "En örfil, en örfil! ska en man, en sådan valp, en sådan krycka, en sådan usling, en sådan mes, en sådan stympare, en sådan stackare, understå sig att neka sin hustru vad hon vill?"³⁹⁴ Sedan följde en dialog mellan Xantippa och Chrysolita, om hur en hustru borde förhålla sig till sin make.³⁹⁵ Xantippa hade med våld skrämt sin make till total underdånighet. Chrysolita tyckte sådant var skamligt, både för mannen och kvinnan:

Emedan så skamligt som det är för en man, att ej kunna styra sig själv, utan låta regera sig av hustrun, så oförskämt är det ock av henne, att fara efter det väldet, som varken Gud, eller natur ärnat henne.³⁹⁶

Xantippa genmålde: "Hå ursäkta, men, den som har lust vara mansens skotrasa så kan hon vara; men nog lär jag akta mig därför." Chrysolita, å sin sida, menade att en förnuftig man aldrig skulle "begära bruka sin hustru som en skotrasa".³⁹⁷ Mariana lät sig påverkas av Xantippa och efter lite förvecklingar kallade de samman en grupp kvinnor som väntade på hennes make när han kom hem. Då risade de honom tills han lovade att för evigt underordna sig sin hustru.³⁹⁸

Xantippa är urtypen för de maktgalna fruntimmer som ofta förekom i den tidigmoderna europeiska populärkulturen och det var hon som hade skrämtpupp Sincerus som nämndes i förra avsnittet.³⁹⁹ I likhet med de två manliga ytterligheterna – toffeln och tyrannen – fanns en motsatt ytterlighet för kvinnor: ”skotrasan”, hustrun som tvingats till total underkastelse av sin tyranniska man. Hennes träl-dom framställdes emellertid inte som ett karaktärsdrag, utan snarare som en följd av makens förkastliga agerande.

Såsom man kokar, så får man ock äta

I texter där potentiella hustrur och gifta kvinnor beskrevs i negativa termer, förlade författarna ofta huvudansvaret för deras agerande på andra än kvinnorna.⁴⁰⁰ Ansvar lades på deras äkta män, på samtidens yppiga livsstil och umgängeskultur, samt på dem som uppfostrat kvinnorna.

Först och främst betraktades männen som ansvariga. I *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* var det, som redan nämnts, de äkta männens agerande – deras maktfullkomlighet respektive flathet – som formade kvinnornas, oavsett om de tog makten i sina hushåll eller hamnade i total underkastelse. Även valet av maka och hur en man friade var viktigt.⁴⁰¹ Den anonyma lilla pamfletten *Nytt sätt till at fria ...* från 1773 var ett fiktivt brev från en ogift man till en god vän. Mannen hade, på en social tillställning i Stockholm, fått en livsomvälvande lektion av en fru. Han hade, sin vana trogen, talat ”frimodigt med några [kvinnor] om kärlekens sötma, och giftermålets tvång”. Detta uppskattades dock inte av de närvarande och istället tog en fru till orda. Hon konstaterar att han inte var gift. Det var bra, tyckte hon, ”ty som jag märker, kan I lika så litet döma om oss fruntimmer, som den blinde om färger”.

Hon fortsatte sedan med att förklara hur de flesta män friade. De ”krypa, buga, sucka, bedja, bedyra (stundom) gråta och svärja, att i hela sin levnad älska, vörda, ja tillbedja sin kärleks föremål”, berättar frun. Och med envishet och löften får mannen ”det oförfarna fruntimmeret att giva sig i tillbedjarens våld”, efter överläggningar, villrådighet

men också erkänsla för ”älskarens ömhet”, säger kvinnan slutligen ja.⁴⁰² ”Nu är denna avgudinnan bleven hustru eller rättare sagt ett evigt tjänstehjon”, konstaterade frun, och lade till att många hustrur ”hava råkat en tyrann i sin förmente mans eller väns hamn”. Fririer av den sorten var bedrägeri, enligt frun. Hon förespråkade istället ett, i hennes mening, verklighetsförankrat frieri, enligt följande modell:

Min lilla, eller sköna, jag tycker om eder, er person behagar mig: jag vill göra eder den äran och lämna eder mitt namn, kläder och föda, för vilket jag åter påstår att I skolen som en trogen hushållerska sköta mitt hushåll, skaffa mig god mat, se efter mina linkläder, lappa, laga eller sy nytt, dessutan, skolen I för allt detta, sköta de barn, utan knot och prut, över sveda och värk, som försynen pålägger oss, varemot jag lämnar eder penningar efter råd och behag. Dessutan skolen I lyda mig, och besinna att jag vill NB bli eder man, och att jag är eder herre.⁴⁰³

Mannen förfasade sig över detta grova sätt att fria. Ingen karl skulle bli gift om han stipulerade sådana villkor. Det kunde vänta till efter vigseln, menade han. Men frun vidhöll att män som inte redan från början klargjorde vad de förväntade sig av sina blivande hustrur var svekfulla lögnare. Hon övertygade honom. Han avslutade sitt brev med: ”Vad tycker du väl, min bror, om vi åsidosätta allt eget, så kunna vi ej annat än medgiva att denna frun hade rätt.”⁴⁰⁴ Mannen höll således med om att männens bedrägliga beteende skapade dåliga förutsättningar för lyckliga äktenskap.

Pamfletten där ovanstående scenario beskrevs riktade sig till medel- och överklassen, men mäns ansvar för att initiera giftermål kunde komma till ytan även i andra sammanhang och rörde då ibland även bredare samhällsskikt. I riksdagsdiskussioner och rättsligt material var beskrivningarna av de bedrägliga friarna inte lika ordrika, raljerande och skämtsamma som i pamfletterna, men man refererade till mäns svekfulla agerande i samband med giftermål. Juristen David Nehrman menade bland annat att en friare vars kärlek kommit hastigt ”utan rätt grund och moget betänkande” röjde ett ”ostadigt sinne” och hade gjort sig skyldig till en lastvärd ”överilning”.⁴⁰⁵ I riksdagen

1786 ansåg vissa debattörer att värnlösa kvinnor löpte stora risker att lockas av ”mannen trolösa eder och försäkringar om en beständig och ordentlig kärlek” och lagutskottet betonade att lagen måste inrättas så att ”mankönet ska allt mer och mer avstå ifrån förförelser”.⁴⁰⁶ I riksdagen år 1828 klagade biskop Thyselius över att män strafflöst kunde förföra kvinnor och krävde inskränkningar i det han ironiskt kallade ”fri- och rättigheten att förföra kvinnor och öfvergifva sina värnlösa barn”.⁴⁰⁷ I dessa källtyper beskrevs män som bedrägliga friare i relation till utomäktenskapliga relationer, lägersmålsbrott och trolovningar och då handlade det framför allt om män som inte tog ansvar för sexuella relationer.

Det var män som skulle fria och en ungarl kunde i princip välja vem han ville till hustru. ”Valet står ju i hans händer”, hette det i en pamflett från 1767.⁴⁰⁸ De behövde välja rätt för att äktenskapet skulle bli bra. Som det förklarades i *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* från 1767: ”Det kommer mycket an på honom själv, hur visligt eller narraktigt han betar sig i början och fortgången av sitt äktenskap.”⁴⁰⁹ Kvinnorna skulle vänta på att bli uppvaknade och friade till. Överhuvudtaget var det männen som, före och under äktenskapet, skulle skapa förutsättningar för lycka och goda äktenskap. Nyss nämnda text förklarade:

[O]rdning [i äktenskap] kommer huvudsakligen av de äkta mäns försummelse eller oförståndiga åtgärd, vilka gudlöst begynna, oförsiktigt handhava och i alla mål vanhedra och illaberykta ett stånd, varpå likväl människosläktets antingen timliga och eviga väl eller ve så mycket beror.⁴¹⁰

Eller, mer kärnfullt: ”Såsom man kokar, så får man ock äta.”⁴¹¹

Även att kvinnor tog makten i hushållet ansågs vara männens fel. I *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* förklarade Oväldig för Sincerus hur en situation då kvinnan försökte aga maken kunde uppstå:

Föreställ er min herre en dygdig hushållsaktig hustru, som lägger ihop vad hon kan till sitt och mansens bästa. Hon får en man, som

intet annat gör än förstör, är aldrig ur krogar och källare, dundrar och svär i sitt hus, hanterar henne värre än tjänstepiga. Detta sker den ena tiden efter den andra.⁴¹²

Att en kvinna i det läget, med råd av ”falska vänner”, tog till våld mot sin make var inte så underligt, menade Oväldig. Hon hade gjort fel, men det fanns bevekande skäl.⁴¹³ Problemet var männen, deras livsstil och att de behandlade sina hustrur illa.

Ännu mer explicit resonerade författaren till *Ungkarlarnas lama skäl* ... Hade en man betett sig som en tillbedjare och slav före giftermålet var det inte underligt om hustrun sedan ”sätter sig i husbondesätet, och gör honom till sin betjänt”.⁴¹⁴ Om en man valt en ”dygdig maka” och

sedermera får erfara, att densamma artar sig illa och vansläktas, så lär han utan tvivel själv vara därtill vållande, som antingen med oförständig flathet och smek ifrån början skämt bort en välartad flicka, eller och sedermera tillåtit henne i skvallersällskap insupa fördärvliga grundidéer.⁴¹⁵

Författaren avslutade: ”Det är ju mannens sak, att lära och bibehålla hustrun vid goda seder; ty han är hennes huvud och förman, som bör och äger makt att styra henne till det bästa.”⁴¹⁶ Det var följaktligen hans ansvar om hon inte uppförde sig som hon borde. Här finns, som jag ser det, en stark kontinuitet bakåt i tiden. I utläggningar av katekesen från tiden kring sekelskiftet 1700 framhölls ofta mannens ansvar för att uppföstra och leda sin hustru, vilket också ledde till att han kunde lastas även för hustruns tillkortakommanden eller felsteg.⁴¹⁷

För det andra placerades ansvaret för såväl mäns som kvinnors olämpliga uppförande på en umgängeskultur som genererade fåfänga och falskt fjäskande. Där skapades både sprätthökar och småfjollor. I en text som främst vände sig mot ett yppigt leverne och import av lyxvaror fördömdes den ytliga umgängeskulturen med en sprudlande retorik. Författaren, prosten Samuel Cronander, satte ändå sitt hopp till de unga männen och kvinnorna. De – både män och kvinnor –

kunde nämligen själva stoppa den negativa spiralen genom att vända ryggen åt skrytkulturen:

Tänk hur skamflata våra uti utländska grannlåter flygande gyckel-dockor skulle bliva, om deras eget kön [kvinnor] intet ville kännas vid dem. [...] Hur skulle icke våra sprättar och kvinnojunkrar släppa neder fjädrarna, om de såg sin gagnlöshet, sitt myckna löpande, sina hafsiga komplimanger, utstuderade miner, dåraktiga diskurser, osmakliga kärleksvisor, flata nöjen och tokiga bocksprång, bemötas med uppenbart förakt [...] Tänk om ingen understod sig vara plump, drucken, skrytsam, självsvåldig, narraktig, eller surmulen i fruntimmers sällskap, hur ärbart och respektabelt skulle icke vårt kön vara.⁴¹⁸

Hans utväg var ”att vi förbättra och uppbygga varandra, så blive vi alla förbättrade och alla uppbyggda”.⁴¹⁹ I texter av den här typen framställdes ofta forna tiders kvinnor och män som ideal. Den yppiga och ytliga livsstilen var något nytt, som kom utifrån, som människor borde avvisa. Ett sådant avvisande skulle inte bara rädda ekonomin, utan också frälsa äktenskapet och därmed människors lycka och samhällets välfärd.⁴²⁰

För det tredje tillskrevs föräldrarna, särskilt mödrarna, ansvar för kvinnornas agerande. I *Orsaker til ungkarlarnas hinder från giftermål* ... berättade fru Rosamunda om sin dotter. Hon hade lärts upp av en fransyska, och ”är icke van som en lantlolla att sitta hela veckan inne utan att se sällskap, att sticka på en strumpa, eller bry sig med så kallade hushållssysslor”. Nej, hennes dotter kunde konversera och argumentera, och när hon gift sig förväntade hon sig både egna rum och ett eget ekipage, hon ”väljer sin kavaljer” och maken fick åka själv eller med något annat fruntimmer. Och så fortsatte beskrivningen. När mannen kom hem, trött, fick hustrun inte störas, ”frun får ej oroas hon har spelsällskap och *superar* i sina rum, eller är hon ock borta, och ingen vet var hon är”. Hon ägnade sig åt ”*visiter*, promenader, *piqueuier* och dylika lustbarheter” och tålde inte att ha barnen hemma.⁴²¹ Så hade alltså fru Rosamunda låtit uppfostra sin

dotter, helt i enlighet med den negativa kvinnliga stereotypen som beskrivits tidigare i avsnittet.

Allvarligare var resonemangen i pamfletten *Ungkarlarnas lama skäl* ... som bland annat framhöll att ”En del flickor bliva på det sättet uppammade av sina föräldrar, att högmod och regeringssjuka ej annat kan, än ifrån första barnåren rota sig och tilltaga”. Modern gavs ett särskilt ansvar, ”är modern i huset en storlätig självråderinna, så kan man vara försäkrad, att dottern insupit samma smak”.⁴²² Pamfletten avslutades med frågor och svar. Där beskrevs en ”vårdslösad och förvänd barnuppfostran” som huvudorsak till fördärvade folkseder och ”illa anställda och oförståndigt handhavda giftermål” som huvudorsaken till den vanskötta barnuppfostran. Botemedlet var att återvända till Bibeln och där hämta kunskapen och grundidéerna om äktenskapet. Hela skriften avslutades med frågan:

Varav kommer, att människor, enkannerligen manspersoner är numera långt vekligare, vällustigare, ostadigare, oförståndigare, sjukligare och mera kortlivade, än de var i forna tider?⁴²³

Och svaret: ”Utan tvivel därav, att alla barn i senare tider bliva av kvinnfolk till kvinnfolk uppammade, då däremot barnen fordoms blev av manfolk till manlig art uppdragna.”⁴²⁴ Författaren ansåg att fäder skulle ta större ansvar för barnens uppfostran och att såväl pojkar som flickor borde uppfostras till mer ansvarstagande och manliga, i bemärkelsen mogna, människor.⁴²⁵

Slutligen ska sägas att alla kvinnor inte kunde beskrivas som förledda offer för föräldrars, umgängeskulturens eller makarnas bristande uppfostran. En del var helt enkelt dåliga, men flera av författarna var noga med att beskriva dem som undantag. Oväldigs klagomål över att en del skuldbelade hela kvinnokönet för att det fanns några ”avskrap” bland dem har citerats ovan. I en annan skrift formulerades det som: ”Solen har sina fläckar. Det täcka könet har ock några missfoster”, men ”de flesta vårt svenska fruntimmer styras av bättre vett och ädlare avsikter.”⁴²⁶ I prästerskapets riksdagsdiskussioner 1828 klagade biskop Thyselius över att barnamordsplakatets stadgande om

att en kvinna inte behövde uppge namnet på sin lägersman, ledde till att "kvinnans blygsamhet", hennes "skönaste dygd" höll på att förstoras. Trots det konstaterar han att det inte gått så långt: "Svenska kvinnohjärtat äger ännu ära och dygd." De förvillade (det vill säga de som lät sig lockas av män att ha sex utanför äktenskapet) var förvisso talrika, men "få väl dock räknas till undantag".⁴²⁷ Mot bakgrund av att det också förekom mer utpräglad misogyna röster i debatten är det häpnadsväckande hur konsekvent kvinnorna friskrevs från eget ansvar i dessa texter.

Precis som när det gällde män, fanns det ett galleri av negativa kvinnliga stereotyper i debatten. En gemensam nämnare var att de inte ville, eller kunde, ta det ansvar och göra de sysslor som en familj och ett hushåll krävde. De ville istället – av egoistiska skäl, naivitet eller ren dumhet – ägna sig åt egna nöjen, som visiter, mode och skvaller. Sådant var uppenbart onyttigt och urholkade hushållets välfärd, såväl ekonomiskt som socialt. I värsta fall skedde det genom att de också tog makten över sina makar. När det gällde kvinnor problematiserades och diskuterades skälen till deras agerande på ett annat sätt än för män. Självklart, menade debattörerna, fanns det rötägg även bland kvinnorna, men de flesta som agerade fel gjorde det för att andra ledde dem dit: deras föräldrar, umgängeskulturen och deras äkta makar.

Sammanfattning, slutsatser och diskussion

Vilka normer om kön, arbete och ansvar var det då som synliggjordes i den svenska samhällsdebatten? En grundläggande uppmaning i texterna var att såväl män som kvinnor skulle arbeta och ta ansvar för sina familjer och hushåll. Att agera annorlunda ansågs egoistiskt och onyttigt, såväl för det enskilda som det allmänna. Olika typer av hot målades upp, exempelvis tillgången till och ett överdrivet intresse för nöjen, mode, spel och ytligheter. De associerades framför allt med de förnämre skikten i städerna, men kunde också kopplas till andra grupper. Bra män och kvinnor vände ryggen åt sådant

vidlyftigt leverne och ägnade sig istället åt sina hushåll, sina barn och – åtminstone kvinnorna – sina makar.

Båda makarna skulle engagera sig i hushållets försörjning, husets skötsel och barnens uppfostran. Frågor om makarnas respektive bidrag till försörjningen fördjupas i nästa kapitel men här kan ändå konstateras att mannen i de övre sociala skikt som främst berörts här ofta tillskrevs ett kall, ett ämbete eller ett yrke, medan hustrun kunde bistå honom i det. Hon skulle dock i huvudsak fokusera på den inre hushållningen och gavs huvudansvar för att leda tjänstefolk, sköta inköp och förvalta husets materiella resurser. Makarna bar gemensamt ansvaret för barnens uppfostran och även om mödrarna skulle ägna mest tid åt det, förväntades fäderna vara djupt engagerade, även känslomässigt.

En grundtanke i ideologin om separata sfärer är att män och kvinnor skulle verka på olika områden och att dessa områden skulle vara åtskilda. I de texter som studerats här framställdes gifta mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden inte som separata. Snarare kännetecknades de av omfattande överlappningar. Ingenstans i de texter jag läst framstår hushållets försörjning eller barnens uppfostran som sfärer i vilka den andra parten inte hade del. Tvärtom. De var i allra högsta grad, och uttryckligen, centrala verksamhetsområden för båda makarna.

De gemensamma normerna var ibland tydligt utskrivna. Råden i *En fullkomlig ägta hustrus bild* från 1787 vände sig som titeln visar främst till kvinnor, men författaren riktade sig till män med orden: ”alla dessa läror, vilka jag här enligt mitt förhållande måste giva fruntimren, även kunna ganska väl passa sig för mankønet.”²⁸ På ett liknande sätt formulerade sig författaren till *Moralisk avhandling* ... från 1807 när han definierar huslighet som en önskvärd egenskap hos båda könen:

Huslighet är en egenskap, som varken bör saknas hos man eller kvinna [...] Båda skola de älska sitt hem, älska sina husliga sysslor, vara sina plikter tillgivna, och verka gemensamt i hushållsgörömläns visa bestyrande. [...] [Maken] är icke fritagen från verksamhet i den

mindre husliga kretsen, därför att han verkar i den större allmänna. Hans hus, hans familj, äga fordringar av honom, som icke är mindre heliga än statens. Ehuru mycket han må vara sysselsatt med ämbetsförrättningar, bör han likväl alltid vara beredd, att med sin maka dela hushållsomsorger.⁴²⁹

Samtidigt som dessa författare, som de flesta, förknippade män och kvinnor med vissa specifika sysslor och delvis skilda ansvar, tillskrev de också båda könen samma sysslor, samma egenskaper och samma ansvarsområden. Ibland betonades att den ena maken inte skulle lägga sig i den andras område – män skulle inte lägga näsan i grytorna och kvinnor inte sätta sig emot sina män i deras kall – men texterna förespråkade inte några helt skilda arbets- och ansvarsområden, separerade från varandra.

Även om rådgivningstexter översattes mellan olika språk och det verkar ha funnits likartade normer kring kön, arbete och ansvar i Europa verkar det också ha funnits skillnader. För Nederländernas del menar Ariadne Schmidt att den didaktiska litteraturen redan på 1500-talet utpekade hemmet och hushållssysslorna som kvinnoysslor och att det kombinerades med en inskärpning av kyskhets som en kvinnlig dygd. I kombination innebar det att kvinnor förväntades stanna hemma. Under 1600-talet då den holländska ekonomin blomstrade gavs samma råd: "a husband must leave the house and practice his trade, a wife should stay at home and watch the kitchen."⁴³⁰ Susan Amussen lyfter fram liknande formuleringar ur den engelska rådgivningslitteraturen från 1600-talet. När män gavs ansvar för att dra in inkomster till hushållet placerades de uttryckligen utanför huset ("to go abroad in matters of profit") medan kvinnorna, med ansvar för den inre hushållningen, uttryckligen skulle stanna hemma ("tarry at home").⁴³¹ När de svenskspråkiga texterna pekar ut yttre och inre hushållning som könsbestämda arbets- och ansvarsområden ges de inte lika tydliga platsmässiga betydelser.

Det Tosh finner i rådgivningslitteratur i det tidiga 1800-talets England går inte heller helt i linje med det jag finner i det svenska materialet. Tosh exemplifierar den dominerande uppfattningen i det

material han studerar med ett citat från en brittisk bestseller från 1870: "Man has no aptitude for domestic duties, and so long as they require to be done – that is, so long as the world lasts – woman will be required to do them." Han kontrasterar den inställningen mot en minoritet som förespråkade att makarna skulle dela på sysslorna i hushållet ("domestic burdens").⁴³² Jag har varken gjort någon uttömmande eller statistisk undersökning av rådgivningstexter på svenska, men det Tosh ser som en underström i England framstår som dominerande i det material jag studerat.

Med utgångspunkt i tyskspråkiga rådgivningstexter beskriver Marion Gray förändringar mellan tidigmodern tid och 1800-talet:

In the age when the household was the economy, domesticity was a virtue shared by males and females, a shorthand for thrift, hard work, and order, all qualities designed to sustain people and the inherited culture. [...] A century later [kring sekelskiftet 1800], domesticity had tumbled out of the constellation of masculine virtues.⁴³³

I likhet med Tosh menar alltså Gray att huslighet inte längre sågs som en manlig dygd i början av 1800-talet. Här kan man mycket väl tänka sig att den svenska rådgivningslitteraturen, som befann sig i en ekonomi som fortfarande i början av 1800-talet var mer tidigmodern än modern, predikade könsideal av en mer tidigmodern karaktär.

Å andra sidan beskriver Andreas Marklund, med grund i studier av uppländska domstolar och Uppsala domkapitel 1770–1840, en övergång från ett manligt styrt hus till ett hus underställt kvinnlig jurisdiktion. Den hade inletts kring sekelskiftet 1800 och fullbordades under 1800-talets första decennier. Ordet "huslig" kom in i de rättsliga texterna och användes för att tala om äktenskaplig tvåsamhet eller om en moraliskt god egenskap hos hustrun som innefattade mildhet, medkänsla och tillgivenhet. Marklund menar att huslighetskulten bidrog till att göra det "äktenskapliga livet till en avskild sfär bortom samhällets politiska hierarkier".⁴³⁴ I den skrift från 1807 som jag citerat ovan sägs att huslighet är en egenskap som bör finnas både hos mannen och kvinnan. Men författaren gör ändå

en tydlig skillnad mellan könen. Mannens huslighet beskrivs som viktig för det äkta livets ”lycksalighet” medan kvinnans huslighet är helt nödvändig: ”[h]uslighet är kvinnans egentliga kall”.⁴³⁵ Jag ser ingen tydlig övergång av det slag Marklund beskriver, dels för att jag inte betraktar 1700-talets hus och hushåll som en sfär lika dominerad av husbonden som Marklund gör gällande, dels för att huslighet och sysslor kopplade till hemmet inte ens i början av 1800-talet kopplades exklusivt till kvinnor och kvinnlighet i de genrer jag studerat. Jag ser mer kontinuitet än förändring under den period och i de källor jag undersöker.

När det gäller maktfördelningen mellan könen verkar den bibliskt förankrade föreställningen om att mannen är hushållets huvud och hustrun det svagare kärilet vara i det närmaste självklar. Men vad det i praktiken skulle innebära behandlades däremot ofta i de texter som undersöks här. Som jag läser dem, avvisar de tydligt både den ordning där män regerade som tyranner och den där kvinnor tagit makten över kuvade män. Jonas Liliequist menar att det skedde en förändring över tid i detta avseende så till vida att tyrannen var vanligare i populärkulturen under 1600-talet medan det regeringslystna fruntimret dominerade på 1700-talet. Under 1600-talet problematiserades den manliga auktoriteten och sympatin fanns ofta på kvinnornas sida. Senare osynliggjordes den manliga makten och förlöjligandet och fördömandet av kvinnor som strävade efter makt utgjorde, enligt Liliequist, en motoffensiv mot de röster som på 1700-talet höjdes för kvinnors rätt till utbildning och andra rättigheter. Han ser det som ett steg på vägen mot en privatisering av familjen och hemmet. Manligt maktmissbruk och hustrumisshandel tematiserades i 1600-talets populärkultur men försvann helt ur den offentliga debatten under 1800-talet då den borgerliga familjen blev en privat sfär utan insyn från statsmakten och det äktenskapliga våldet marginaliserades till samhällets lägre sociala skikt.⁴³⁶

I de texter som undersökts här syns inte en sådan förändring lika tydligt. Kanske beror det på att jag inte fokuserat på våld, utan på mäns och kvinnors olika arbets- och ansvarsområden. Utifrån mina frågor var texternas huvudbudskap i detta avseende att maktfördel-

ningen mellan makarna var en svår balansakt. Hustrun tillskrevs ett självständigt ansvar för vissa delar av hushållningen och en ideal make gav henne det. Samtidigt skulle hustrun hålla sig inom detta område och fick absolut inte ta makten från sin make eller inkräkta på hans områden. Mannen skulle vara herre i sitt hus, men om han använde sin makt för att på något sätt utnyttja sin hustru betraktades det som ett orättfärdigt maktmissbruk.

I Helmius studier av frihetstida könskonstruktioner kommer hon fram till att hushållet som positiv metafor för samhället marginaliserades under 1700-talets gång och att det könskodade språket smälte samman med kvinnor som social kategori. När Rückerschöld skrev det *Det olyckeliga svenska fruentimrets böne-skrift* 1770, menar Helmius att hon stod på en tröskel i tiden (i *Sattelzeit*) där hon bakom sig hade "ett samhälle där kvinnors arbete i hushållet hade ingått i beskrivningen av det" medan det framför henne fanns ett samhälle där flickor istället uppfostrades till att behaga.⁴³⁷ Hon drar slutsatsen att den gamla bilden av samhället som ett stort hushåll – där kvinnor och män arbetade sida vid sida – övergavs: det privatiserades och gjordes till ett förr som inte var eftersträvänsvärt. I denna process ser Helmius också en essentialisering av kvinnokönet och en dikotomisering mellan män och kvinnor.⁴³⁸ Min tolkning är en annan. I de texter jag studerat (som delvis överlappar Helmius) synliggjordes kvinnors arbete i hushållen under hela perioden (cirka 1750–1830) och det enskilda hushållet beskrevs ännu i början av 1800-talet både som en oundgänglig grund för staten och som en parallell till det nationella hushållet.

I sin analys av konsumtionskritik kring sekelskiftet 1800 kommer Leif Runefelt fram till att kvinnan som konsument beskrevs som yr och flyktig och även om hon gavs ett eget ansvarsområde – hushållet – förblev hon passiv eftersom hon även i hushållet var underordnad sin make.⁴³⁹ I den diskurs han kallar könsmaktsordningens var kvinnan underordnad. Om hon hade tillskrivits fullt ansvar, hade hon, enligt Runefelt, också frigjorts från den patriarkala relationen. "Underordningen vilar på att den underordnade passiviseras, och ansvaret läggs på den överordnade för att den underordnade ska förbli maktlös",

skriver han.⁴⁴⁰ Även jag konstaterar att män och makar kunde tillskrivas ansvar för sina hustrurs agerande, men det innebar inte att idealet för kvinnor var passivitet. Mannen var förvisso överordnad och hustrun det svagare kärilet, men detta bibliska faktum uttolkades i de texter jag undersökt aldrig i termer av att mannens makt var absolut eller att hustrun borde vara passiv. Tvärtom framställdes en sådan ordning som orättfärdig.

I de texter som refererats i detta kapitel behandlades mäns potentiella maktmisbruk ofta i skämtsamma sammanhang. "Friarelistan" gav exempel på hur den blivande hustrun betraktades som ekonomiskt kapital, men problematiserade också utnyttjandet av hustruns arbete när hon i negativ mening beskrevs som makens pålitliga betjäning eller piga. I pjäsen *Ris-Bastugan* sades att ingen förnuftig man använde sin hustru som en skotrasa, i pamfletten som skrevs i anslutning till pjäsen fördömdes den som behandlade sin hustru som träl och piga, medan pamfletten "Nytt sätt till at fria" ... använde begreppen "evigt tjänstehjon" eller "trogen hushållerska" för situationer där hustrun exploaterades av maken.

Den sistnämnda pamfletten, där en man läxades upp av en fru för att han inte tänkt fria med öppna kort och förklarade för den blivande hustrun hur hennes framtida liv skulle se ut, fick en uppföljande text: *Swar uppå nytt sätt at fria, samt anwisning til lyckligt ägterskap*. Där adresserades samma man som i ursprungspamfletten och författarjaget gratulerade honom för att han "blivit knäppt av det kön som du hitintills föraktat". Författaren framhöll sig själv som ett föredöme: han levde i ett lyckligt äktenskap för att han inlett det rätt och behandlat sin hustru väl. Han berättade att han vid frieriet yppat sina omständigheter på ett redligt sätt (om än icke så "grovt" som adressaten blivit rådd av frun). Han älskade först hustrun av passion men med tiden också av "ömhet, högaktning och erkänsla". Han fortsatte:

jag föreskrev henne inga lagar, men min rena kärlek gav henne starka band, hon förekom mig i all min åstundan, hon arbetade flitigt, hon

blev en trälinna icke allenast i sitt hushåll, utan tog även del i mitt kall och sysslor.⁴⁴¹

Här beskrivs alltså en ideal tillvaro. Att hustrun liknades vid en trälinna var i andra sammanhang negativt men här tolkar jag det som en betoning av att hustrun arbetade mycket hårt och att hon gjorde det av egen fri vilja. Han fortsatte med att kontrastera sitt agerande mot det sätt hans adressat tidigare trott att man skulle umgås med kvinnor: ”allt detta hade jag aldrig vunnit om jag krupit, bugat, smickrat, gråtit och bedyrat; ty då hade jag haft att göra med en fjolla.” Sedan talade han om maktordningen:

Ingenting hade jag heller vunnit om jag pålagt henne lagar, antingen förr eller efter mitt giftermål; ty då hade hon varit en usling och väl förtjänt namn av en vigd piga.⁴⁴²

Hustruns arbete och lojalitet skulle alltså inte vara ett svar på hans befallningar, för i så fall var hon inget annat än en piga. Även här är det alltså frågan om en svår balansgång. Förställd undergivenhet skapar fjollor, pålagda lagar gör hustrun till en vigd piga. Endast mannens respekt, ärlighet och sanna kärlek kunde ge förutsättningar där hustrun av fri vilja arbetade flitigt för makarnas gemensamma bästa.